

بررسی و تحلیل سفال‌های اشکانی دشت سرخس، شمال شرق ایران*

I داود بهروزی فر^I

II رضا مهرآفرین

III محمدرضا سعیدی

IV احمد چایچی امیرخیز

نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۱۶۶-۱۴۳
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۰۵
شناسه دیجیتال (DOI): 10.30699/PJAS.5.17.143

چکیده

دشت سرخس در شمال شرق ایران و همجوار با کشور ترکمنستان واقع شده است. درخصوص مطالعات سفال دوره اشکانی در دشت سرخس، تاکنون مؤلفه‌های به خصوصی برای آن در نظر گرفته نشده است. شناسایی و طبقه‌بندی سفال‌های اشکانی این منطقه می‌تواند ابزار مناسبی برای شناخت بیشتر سنت‌های سفالگری، و مطالعه تعاملات فرهنگی و اقتصادی مراکز جمعیتی آن دوره فراهم سازد. روش انجام پژوهش براساس مطالعات کتابخانه‌ای (توصیفی و تحلیلی) طی یک مرحله بررسی میدانی (پیمایشی) است. براساس یافته‌های سطحی بررسی میدانی در مجموع ۹۱ قطعه سفال شاخص از ۱۴ محوطه استقرار متعلق به دوره اشکانی جهت بررسی انتخاب شد. درواقع این پژوهش به دنبال پاسخ این پرسش است که، ارتباطات درون منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای دشت سرخس در دوره اشکانی با مناطق هم‌دوره چگونه بوده است؟ با توجه به مطالعات صورت گرفته بر روی سفال‌های منتسب به دوره اشکانی در دشت سرخس می‌توان این دوره را در دشت یادشده به دو دوره بخش نمود که در دوره نخست (شکل‌گیری حکومت اشکانیان تا قبل از به سلطنت رسیدن مهرداد اول) دشت سرخس متأثر از فرهنگ واحد سرخس ترکمنستان است؛ و در دوره دوم، تا پایان دوره اشکانیان متأثر از فرهنگ‌های شناخته شده جنوب ترکمنستان، یعنی فرهنگ‌های نسا و مرو هستند. هدف از این پژوهش ضمن شناسایی و معرفی سفال اشکانی دشت سرخس، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های دوره اشکانی منطقه است. ضرورت پژوهش حاضر، ناشناخته بودن فرهنگ‌های سفال استقرار اشکانی دشت سرخس است و پژوهش حاضر تا حدودی می‌تواند زمینه شناخت بهتر را برای پژوهش‌های بعدی فراهم کند.

کلیدواژگان: باستان‌شناسی شمال شرق ایران، دشت سرخس، دوره اشکانی، طبقه‌بندی سفال.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی تاریخی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

II. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول).

Reza.mehrafarin@gmail.com

III. دانشیار پژوهشی، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی سازمان مطالعه و تدوین (سمت)، تهران، ایران.

IV. استادیار گروه پیش‌اتاریخ، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

مقدمه

دشت سرخس به‌عنوان محل مورد پژوهش به‌دلیل دارا بودن قابلیت‌های طبیعی و شرایط زیست‌محیطی بهینه، از جمله ارتفاعات، خاک مناسب و اوضاع جوی نسبتاً مساعد، زیستگاه مطلوبی برای شکل‌گیری اجتماعات مختلف انسانی بوده است (ابراهیمی، ۱۳۸۴: ۲). پژوهشگران در متون تاریخی، خاستگاه اشکانیان را شمال شرق ایران به‌ویژه خراسان (آساک نزدیک قوچان امروزی) و پایتخت ابتدایی آن‌ها را نسا در ترکمنستان بیان کرده‌اند (آلتهایم، ۱۳۸۹: ۲۰). براساس یافته‌های سطحی میدانی، در مجموع ۹۱ قطعه سفال شاخص از ۱۴ محوطه استقرار متعلق به دوره اشکانی مورد بررسی قرار گرفت. روش انجام این پژوهش براساس مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی (توصیفی و تحلیلی) طی یک فصل بررسی میدانی (پیمایشی) است. مستندسازی دست‌ساخته‌های بشر از نظر مطالعه پیشینه و نوع فرهنگ اجتماعات در هر برهه از تاریخ ضروری است (بانرجی، ۱۳۶۳: ۴). طبقه‌بندی با تغییر، ارتباطی نزدیک دارد و به معنای قرار دادن چیزهای مختلف در گروه‌های مختلف است که به این طریق می‌توانیم بفهمیم که این گروه‌ها چه ارتباطی با هم دارند و سپس این ارتباطات را در چارچوب زمانی که به طرق دیگر تنظیم شده است، ارزیابی می‌کنیم (دارک، ۱۳۷۹: ۸۸). اساساً طبقه‌بندی و گونه‌شناسی در روش تحلیلی سطح پائین طبقه‌بندی می‌شوند (علیزاده، ۱۳۸۰: ۱۳۱). باستان‌شناسان به‌هنگام تهیه پژوهش، آثاری را که یافته‌اند دسته‌بندی می‌کنند و سپس براساس این دسته‌بندی‌ها به تاریخ‌گذاری آثار دست می‌زنند (Adams, 1982; Whallon & Brown, 1972; Hill & Evans, 1988).

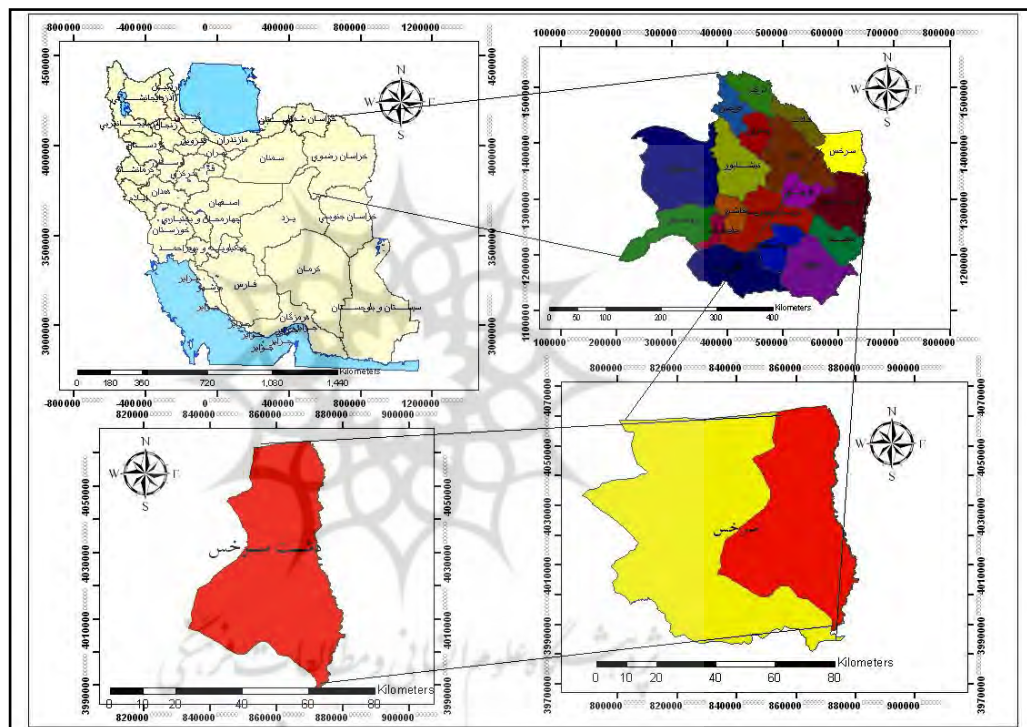
اهداف پژوهش: هدف از این پژوهش ضمن شناسایی و معرفی سفال اشکانی دشت سرخس، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های دوره اشکانی منطقه است.

پرسش و فرضیات پژوهش: در واقع این پژوهش به دنبال پاسخ این پرسش است که ارتباطات درون منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای دشت سرخس در دوره اشکانی با مناطق هم‌دوره چگونه بوده است؟ از این رو، در پژوهش حاضر با تهیه جامعه آماری قابل استناد و علمی از مجرای بررسی باستان‌شناسی به تفسیر مواد فرهنگی سطحی پرداخته شده است. تحلیل‌های حاصل از طبقه‌بندی، گونه‌شناسی و تحلیل روشمند این جامعه آماری و هم‌چنین مقایسه تطبیقی گونه‌های سفالی با نمونه‌های مشابه استقرارهای هم‌دوره نشان از شکل‌گیری توالی برخی استقرارها در دوره اشکانی و تداوم پیوسته قبل و بعد از دوره اشکانی را در این منطقه دارد.

روش پژوهش: پژوهش حاضر براساس هدف، از نوع تحقیقات بنیادی و براساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات توصیفی-تحلیلی است. مبنای پژوهش، مطالعه سفال‌های دوره اشکانی در کنار مطالعات کتابخانه‌ای است. روش و ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش، به دو شیوه اسنادی و فعالیت‌های میدانی صورت گرفته است. در مرحله اسنادی ابتدا کلیه منابع مکتوب، تصاویر و نقشه‌ها جمع‌آوری و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در مطالعات میدانی ضمن پیمایش دشت در منطقه و شناسایی استقرارها، اطلاعات و شواهد باستان‌شناسی موردنیاز (سفال) از محوطه‌های مذکور جمع‌آوری و در بانک اطلاعاتی ثبت شدند. به‌منظور گاه‌نگاری نسبی استقرارها و تحلیل سفال‌های استقرارهای اشکانی، مجموع سفال‌های جمع‌آوری شده از ۱۴ محوطه اشکانی مورد بررسی قرار گرفت و با دیگر محوطه‌های هم‌دوره شاخص دوره اشکانی مانند: نسا، مرو و واحه سرخس ترکمنستان مقایسه شد. امکان شناسایی محوطه‌های اشکانی بیشتر از طریق بررسی سطحی امکان‌پذیر نبود. تعداد ۹۱ سفال شاخص برای عکاسی، طراحی، طبقه‌بندی، گونه‌شناسی و مقایسه با سایر محوطه‌های اشکانی هم‌دوره انتخاب شد که نمونه‌های شاخص براساس طبقه‌بندی و گونه‌شناسی به‌عنوان مواد پژوهش انتخاب شدند.

جغرافیای دشت سرخس

شهرستان سرخس در شمال شرق ایران به وسعت تقریبی ۶۱۰۰ کیلومترمربع و دشت سرخس به مساحت ۳۵۸۵ کیلومترمربع در منتهی‌الیه شمال شرقی استان خراسان رضوی قرار گرفته (تصویر ۱) و مرکز آن در فاصله ۱۹۹ کیلومتری شرق مشهد در کنار مرز ایران و ترکمنستان واقع است. شهرستان سرخس از طرف شمال و مشرق به کشور ترکمنستان، و از جنوب غرب به شهرستان مشهد محدود است. بلندترین نقطه دشت در کوه بزنگان واقع است و از سطح دریا ۱۹۵۰ متر ارتفاع دارد و پایین‌ترین نقطه در بستر رودخانه هریرود و از سطح دریا ۲۵۰ متر ارتفاع دارد (مآب، ۱۳۸۹: ۱). مهم‌ترین رودهای آن، هریرود، تجن، کشف‌رود و شورلق است. آب‌وهوای دشت به دلیل تأثیرپذیری از ریگ‌زار قره‌قوم دارای زمستان‌های سرد و تابستان‌های گرم و خشک است (یوسفیان، ۱۳۹۰: ۳).

تصویر ۱. موقعیت جغرافیایی دشت سرخس (بهروزی فر، ۱۳۹۳: ۱۶).

پیشینه مطالعات باستان‌شناسی دشت سرخس

چندین ایرانگرد و جهانگرد، از جمله: «یعقوبی»، «ابن فضلان»، «اصطخری»، «مقدسی»، «حموی» و «مستوفی» از دشت سرخس گذشته و توصیف جغرافیایی این دشت را ارائه داده‌اند. «اعتمادالسلطنه» یکی از رجال متمول دوره قاجار است که توصیف جغرافیایی نسبتاً مفصلاً درباره سرخس نوشته است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲۱). کهن‌ترین متن فارسی که از سرخس سخن به میان آورده حدود العالم ۳۷۲ ه.ق.، است که می‌نویسد: «سرخس شهری است بر راه و اندر میان بیابان نهاده، جای کشت بسیار است و مردمانی قوی ترکیب، جنگی و خواسته ایشان شتر است» (ستوده، ۱۳۶۳: ۳۸۸). در سال ۱۳۲۸ ه.ش.، (۱۹۴۹ م.) به منظور بررسی و شناسایی استقرارها و غارهای دوره‌های پارینه‌سنگی و فراپارینه‌سنگی در شمال شرق ایران، توسط هیأت دانشگاه پنسیلوانیا به سرپرستی «کارلتون استانلی کون» غارهای مزداوند و بزنگان در دشت سرخس مورد بررسی و شناسایی قرار

گرفت، اما متأسفانه گزارش آن منتشر نشده است. استانی کون ساکنان غارهای مزداوند و بزنگان را مربوط به دوره‌های پارینه‌سنگی میانه و فرهنگ موستترین در حدود ۴۵ هزار سال پیش دانست که گروهی شکارگر بودند (واندنبیگ، ۱۳۴۸: ۱۴). «عزت‌الله نگهبان» به اتفاق تنی چند از دانشجویان رشته باستان‌شناسی، تعدادی از استقرارهای تاریخی در شمال شرق خراسان را بررسی و شناسایی کرده‌اند. این بررسی، بررسی شمال شرق خوانده شد و در سال ۱۳۴۵ ه.ش.، انجام شده که گزارش منتشرنشده آن تحت عنوان: «بررسی شمال شرق» تألیف «یحیی کوثری» و «علی‌اکبر سرفراز» در مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور موجود است. عزت‌الله نگهبان به بررسی و شناسایی ۸۷ اثر در شمال شرق خراسان و از جمله دشت سرخس پرداخت و پیشنهاد ثبت ۸۱ استقرار و بنای باستانی خراسان را به انجام رسانید. در گزارش نگهبان، ۱۱ استقرارگاه (غار مزداوند، تپه خرابه و قلعه باستانی مزداوند، رباط شرف، قلعه کهنه گنبدلی، تپه فیروزه، لقمان بابا، شیرتپه، کندکلی، قلعه بزنگان، غار بزنگان و قلعه خرابه نزدیک اسماعیل‌آباد) از دشت سرخس معرفی شده است (نگهبان، ۱۳۴۵: ۱). سپس «حسین عباس‌زاده» به بررسی و شناسایی دشت سرخس در سال ۱۳۷۶ ه.ش.، پرداخت و ۳۵ استقرار را مورد بررسی و شناسایی قرار داد (عباس‌زاده، ۱۳۷۶: ۱۲۳). در گزارش حسین عباس‌زاده همانند گزارش نگهبان، استقرارگاه اشکانی و ساسانی از دشت سرخس معرفی نشده است. پس از آن میراث فرهنگی خراسان رضوی اقدام به ثبت بناها و استقرارها در دشت سرخس نموده است (آرشیو آثار ثبتی میراث خراسان رضوی). نگارنده (اول) در سال ۱۳۹۲ ه.ش.، به بررسی باستان‌شناختی استقرارهای پیش از تاریخ دشت سرخس از دوره‌های پارینه‌سنگی تا پایان عصر آهن معرف فرهنگ یاز III در منطقه برای اولین بار به صورت مستند و هدف‌مند (تفکیک دوره‌های زمانی و فرهنگی) پرداخته (به‌روزی‌فر، ۱۳۹۳: ۱۴)؛ و در اسفند سال ۱۳۹۹ ه.ش.، به منظور ادامه بررسی‌های روش‌مند و ادامه شناسایی استقرارهای این دشت طرح بررسی و شناسایی باستان‌شناختی استقرارهای اشکانی و ساسانی دشت سرخس را به اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان رضوی و پژوهشکده باستان‌شناسی کشور پیشنهاد داده است که به سرپرستی نگارنده، مورد موافقت و با مجوز فعالیت میدانی قرار گرفت. پژوهش حاضر نخستین و مستندترین گام باستان‌شناسی دوره اشکانی در دشت سرخس است.

طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال اشکانی دشت سرخس

در باستان‌شناسی به‌هنگام طبقه‌بندی باید تفاوت‌ها و همانندی‌های سفال‌های مورد بحث به‌روشنی در گروه‌های گوناگونی که متمایز می‌گردد، مشهود باشد؛ به‌گونه‌ای که برای تشخیص آسان یک گروه از دیگری به توضیح بیشتر نیاز نباشد. منطقی است که انتظار داشته باشیم که هیچ دو گروهی از میان اشیاء طبقه‌بندی شده در معیار اصلی و مهم با یکدیگر مشترک نباشند (آذرنوش، ۱۳۷۷: ۷۶). در پژوهش حاضر، ابتدا در یک تقسیم‌بندی کلی قطعات سفال‌ها به پنج دسته کلی شامل: ۱- لبه، ۲- بدنه، ۳- کف، ۴- پایه، ۵- دسته، تقسیم‌بندی شده‌اند و سپس قطعات لبه را که در شناخت فرم یک ظرف قابل بررسی هستند، براساس نوع فرم آن‌ها به: خمیره‌ها، کوزه‌ها، کاسه‌ها و جام‌ها دسته‌بندی شده‌اند. در واقع پس از مقایسه با موارد مشابه با محوطه‌های هم‌دوره اشکانی سایر مناطق به شکل کلی آن‌ها می‌توان دست‌یافت. با توجه به این مهم که گونه‌شناختی سفال‌ها از طریق ریخت‌شناختی لبه و فرم ظرف امکان‌پذیر است، لذا بیشتر به قطعات لبه تأکید شد؛ هرچند در بعضی نمونه‌ها مقایسه از طریق شکل کف و دسته نیز صورت گرفت. به‌منظور دستیابی به اهداف اصلی پژوهش، مؤلفه‌های پیش‌رو برای طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌ها در نظر گرفته شد.

توصیف سفال‌ها

۱- نوع قطعه: هر قطعه براساس آن‌که مربوط به کدام بخش یک ظرف است، مورد پرسش قرار گرفته است. این موارد شامل: لبه ۷۲٪، بدنه ۱۱٪، کف ۷٪، پایه ۲٪ و دسته ۱٪ می‌شود که از محوطه‌های اشکانی دشت سرخس به دست آمده است (جدول ۱).

۲- شکل یا فرم ظرف: منظور این پرسش، شکل یک ظرف کامل است که یک قطعه مربوط به آن است (جدول ۱).

۳- نوع ساخت: منظور شیوه ساخت ظروف است که با دو عنوان چرخ‌ساز و دست‌ساز آورده شده است. سفال چرخ‌ساز ۹۶٪ و سفال دست‌ساز ۴٪ مجموع سفال‌های اشکانی دشت سرخس را تشکیل می‌دهد (جدول ۱).

۴- کیفیت پخت: در این گزینه به جهت عدم امکان دسترسی به مطالعات آزمایشگاهی که این عوامل به صورت دقیق و قطعی مشخص می‌کند، برای پاسخ به این گزینه صرفاً به مشاهده عینی اکتفا شده است. از این‌رو سفالینه‌های با مغز خمیره تیره یا به عبارتی دودزده (سیاه و خاکستری)، دورنگ یا چندرنگ یا سفالینه‌هایی که بر اثر حرارت بیش از حد لازم شیشه‌ای یا سبزرنگ شده‌اند با عنوان پخت ناکافی معرفی شده‌اند. در غیر این صورت، واژه کافی به میزان پخت سفال اطلاق گردیده است. بدیهی است که تیرگی بخش میانی مغز سفال، همواره ناشی از ناکافی بودن میزان پخت نبوده و می‌تواند از عوامل متعددی ناشی شود که تشخیص آن‌ها تنها از طریق مطالعات آزمایشگاهی امکان‌پذیر است. در تقسیم‌بندی دیگر می‌توان سه متغیر حرارت کم یا ناکافی، کافی و حرارت بیش از اندازه را عنوان کرد. ۹۹٪ سفال‌های دشت سرخس دارای پخت کافی و تنها ۱٪ دارای پخت ناکافی است (جدول ۱).

۵- رنگ خمیره و پوشش سفال‌ها: این مورد در سه گزینه جداگانه (رنگ خمیره، پوشش درون و پوشش بیرون) مورد بررسی قرار گرفته است. در این موارد به جهت فراوانی رنگ‌ها برای جلوگیری از عدم تشخیص نادرست تنوع رنگ، صرفاً از چهار گزینه آجری، نخودی، گلی و خاکستری استفاده شده است؛ به عبارتی هر گزینه دربردارنده طیف رنگی آجری، نخودی، گلی و خاکستری و نه عین رنگ هر قطعه است. از این‌رو در طیف آجری بنابه ضرورت از رنگ‌مایه‌های آجری، قرمز آجری، قرمز، قرمز اخراپی و عنابی و در طیف خاکستری از رنگ‌مایه‌های خاکستری، خاکستری-سیاه و سیاه و در طیف نخودی از دو عنوان نخودی و نخودی سبز و در نهایت در طیف گلی از رنگ‌مایه شبیه به گل که رنگ خاک مانند مرطوب دارد، استفاده شده است. ۶۵٪ سفال‌ها دارای خمیره و پوشش آجری، ۲۷٪ دارای خمیره و پوشش نخودی، ۷٪ دارای خمیره و پوشش خاکستری و ۱٪ دارای خمیره و پوشش گلی است (جدول ۱).

۶- نوع شاموت (آمیزه): این گزینه با عنوان «آمیزه» آورده شده است که صرفاً از عنوان کانی (برای مواد معدنی چون شن، ماسه و...) استفاده شده است. خود شن به سه دسته شن ریز ۷۴٪، شن متوسط ۱۳٪ و شن درشت ۱۳٪ تقسیم می‌گردد که سفال‌های اشکانی دشت سرخس را تشکیل می‌دهد (جدول ۱).

۷- کیفیت ساخت یا بافت: منظور از ساخت یا بافت در این گزینه، میزان ضخامت سفال است. این گزینه از آنجایی که تا حدودی نسبی و قراردادی است، تعریف یکسانی از آن وجود ندارد. در این مورد از سه عنوان: ظریف، متوسط و خشن استفاده شده است. از این‌رو سفالینه‌هایی که با خاک همگن و با گل ورز داده شده ساخته شده است؛ به طوری که خمیره‌ای یک دست و بدون خلل و فرج دارند و سطح آن صیقلی و صاف و دارای شاموت یک دست است، با عنوان ظریف معرفی شده‌اند و در صورت عدم دارا بودن این مشخصات با عنوان خشن معرفی شده‌اند. برای سفال‌های با ضخامت ۴ و یا کمتر از ۴ میلی‌متر، از اصطلاح ظریف، برای سفال‌های با ضخامت بین ۵ تا ۱۰

میلی متر، از اصطلاح متوسط و برای سفال‌های بیشتر از ۱۰ میلی متر، از اصطلاح خشن استفاده شده است که با کولیس اندازه‌گیری شده است. ۵۹٪ سفال‌ها دارای بافتی ظریف، ۲۶٪ سفال‌ها دارای بافت متوسط و ۱۵٪ سفال‌ها دارای بافت خشن هستند (جدول ۱).

جدول ۱. ثبت آمار کمی و کیفی ساختار سفال‌های اشکانی دشت سرخس (بهریزی فر، ۱۴۰۰: ۲۱۸).

تعداد	آمیزه	تعداد	رنگ خمیره	تعداد	نوع قطعه
۶۷	شن ریز	۲۵	نخودی	۷۲	لبه
۱۲	شن متوسط	۵۷	آجری	۱۰	بدنه
۱۲	شن درشت	۶	خاکستری	۶	کف
تعداد	بافت	۳	گلی	۲	پایه
۵۴	ظریف	تعداد	نوع پخت	۱	دسته
۲۴	متوسط	۹۰	کافی	تعداد	رنگ پوشش درون
۱۳	خشن	۱	ناکافی	۲۵	نخودی
تعداد	رنگ پوشش بیرون	تعداد	نوع ساخت	۵۷	آجری
۲۵	نخودی	۸۷	چرخ‌ساز	۳	گلی
۵۷	آجری	۴	دست‌ساز	۶	خاکستری
۳	گلی	تعداد	تزئینات	تعداد	لعب
۶	خاکستری	۸۳	ساده	۹۱	بی‌لعب
		۸	منقوش	۰	لعب دار

سفال ساده یا معمولی

نخستین بار «ارنی هرینگ» در گونه‌شناسی سفال‌های دوره اشکانی منطقه شمال شرق ایران از این اصطلاح استفاده کرده است (هرینگ، ۱۳۷۶: ۱۹۸). سفال ساده یا معمولی دشت سرخس دارای رنگ خمیره ساده یا معمولی به رنگ نخودی، آجری، گلی، خاکستری و از نظر پوشش درون و بیرون دارای سه رنگ نخودی، آجری و گلی است. رنگ آجری غالب خمیره سفال اشکانی دشت سرخس است. اکثر قطعات لبه و آمیزه شامل: شن ریز، شن متوسط و شن درشت است. از نظر بافت اکثر سفال‌ها ظریف و چرخ‌ساز هستند. میزان پخت همه سفال‌ها به استثناء یک مورد کافی است. همه سفال‌ها بدون لعب و ساده‌اند و در صورت منقوش بودن، اثر چرخ سفالگری بر روی بدنه سفال دیده می‌شود. اکثر قریب به اتفاق سفال‌های دشت سرخس از نظر فرم‌شناسی شامل گونه‌های کاسه‌ها، جام‌ها، خمره‌ها و کوزه‌ها است. فرم‌های دیگری هم به دست آمد که از نظر کمیت قابل استناد نبود. در مجموع ۹۱٪ سفال‌های به دست آمده از استقرارهای اشکانی دشت سرخس، سفال ساده یا معمولی است (جدول ۱).

سفال منقوش

از نظر تزئین و شیوه تزئین، سفال‌های دشت سرخس با دو شیوه نقش‌کننده به صورت نوارهای کنده افقی و نقش‌کننده موج است؛ البته در یک مورد سفال داغ‌دار و در چند مورد جزئی سفال شیاردار مشاهده شد. نوارهای کنده افقی اغلب هنگام فرم‌دهی با چرخ سفالگری و با کارد یا قطعه چوبی ایجاد شده است و نقوش‌کننده موج نیز با همین شیوه و مابین نوارهای افقی کنده ایجاد شده است (هرینگ، ۱۳۷۶: ۲۸). تعداد ۸ قطعه از کل سفال‌های به‌دست‌آمده از نوع سفال منقوش و تقریباً ۹٪ سفال‌های به‌دست‌آمده منقوش است که تمام نقوش بر جداره خارجی سفال‌ها و زیر لبه ایجاد شده و جام‌ها و خمره‌ها بیشترین جامعه آماری سفال‌های منقوش را تشکیل می‌دهد (جدول ۱).

کوزه‌ها

کوزه‌ها دارای دو فرم کوزه‌های دارای لبه ساده، لبه‌های به بیرون برگشته، دارای دسته، گردن‌دار و بدون گردن هستند که نمونه مشابه آن‌ها از نسا، مرو و واحه سرخس ترکمنستان به‌دست آمده است (Barbara Kaim, 2008: 7). کوزه‌های به‌دست‌آمده از استقرارهای دشت سرخس دارای ابعادی به ارتفاع ۳۵ تا ۴۰ سانتی‌متر و کوزه‌های کوچک‌تر دارای ارتفاعی بین ۲۰ تا ۳۰ سانتی‌متر است. نسبت قطر دهانه به ارتفاع آن از ۲/۱ بیشتر است. از نظر رنگ خمیره، اکثراً به ترتیب دارای پوشش آجری و سپس نخودی هستند و به همراه خمره‌ها بیشترین گونه فرم‌شناسی سفال‌های اشکانی دشت سرخس را تشکیل می‌دهند (تصویر ۲). از نظر فرم‌شناسی این کوزه‌ها به احتمال زیاد تداوم‌یافته دوره قبل از خود، یعنی دوره یاز است و نمونه‌های مشابه آن از عصر آهن دشت سرخس، جنوب ترکمنستان، امتداد حوضه کشف‌رود و شهر تپه درگز (نامی، ۱۳۹۸: ۱۷) به‌دست آمده است (تصاویر ۴ و ۵).

خمره‌ها

از نظر فرمی به شکل کروی و بیضوی هستند و به دلیل عدم وجود گردن از فرم کوزه‌ها قابل تمایز هستند. خمره‌های به‌دست‌آمده از استقرارهای اشکانی دشت سرخس دارای اشکال لبه ساده، لبه فنیله‌ای با دهانه گشاد، بسته و لبه برگشته هستند که در سه مورد دارای فن ساخت از نوع فنیله‌ای و در چهار مورد دست‌ساز هستند که در پرداخت سطح و لبه‌های ظروف کاربرد دارد. این گونه شامل ظروفی دهانه‌بسته و باز، دارای ضخامتی متوسط و خشن در ابعاد متوسط و بزرگ با لبه‌های به بیرون برگشته است. قطر دهانه خمره‌ها نسبت به ارتفاع از ۲/۱ بیشتر است. خمیره این‌گونه ظروف متراکم، خوب ورز داده شده، دارای پختی کافی، مقدار زیادی آمیزه ریزدانه و متوسط دانه است. از نظر خمیره، این ظروف در طیف‌های آجری و نخودی است (تصویر ۲). از نظر فرم‌شناسی این خمره‌ها به احتمال زیاد تداوم‌یافته دوره قبل از خود، یعنی دوره یاز است. نمونه مشابه این خمره‌ها از نسا، واحه سرخس ترکمنستان و بررسی‌های درگز (رهبر، ۱۳۷۶: ۱۷) به‌دست آمده است (تصاویر ۳ و ۵).

کاسه‌ها

کاسه‌هایی با بدنه کروی با لبه برگشته و کاسه‌های دارای لبه ساده از استقرارهای این منطقه به‌دست آمد که از فرم‌های شاخص دوره اشکانی است. از نظر ابعاد و اندازه قطر این ظروف یک تا دو برابر ارتفاع آن، دارای پوشش آجری و نخودی، چرخ‌ساز و گاهی دسته‌دارند. قسمت بیرونی این سفال‌ها اکثراً روشن‌تر از قسمت داخلی آن‌ها است. از نظر جامعه آماری، نسبت کاسه‌ها به دیگر گونه‌ها کمتر از تعداد سفال‌های به‌دست‌آمده است. از نظر فرم بدنه ظروف کاسه‌ها خمیده یا منحنی و دارای کفی صاف بوده (تصویر ۲) که نمونه‌های آن در دوره یاز هم دیده شده و می‌توان

این ویژگی را از شاخص‌های سنت سفالی بومی محلی دوره اشکانی منطقه دانست که وام‌دار و تداوم‌یافته سنت دوره قبل از خود است و از نظر ضخامت، این گونه اغلب ظریف و متوسط است. نمونه این سفال‌ها از واحه سرخس ترکمنستان (تصویر ۳) به دست آمده است (Kaim, 2008: 7).

جام‌ها

جام‌هایی با دهانه گشاد و بدون گردن که دهانه ظرف بیشترین قطر آن را تشکیل می‌دهد و بدنه ظرف به صورت مورب از دهانه به کف متصل است، از استقرارهای اشکانی دشت سرخس به دست آمده است. از نظر رنگ خمیره دارای پوشش آجری و نخودی هستند. جام‌ها در دو نوع ساده و منقوش هستند که توسط نقش‌کننده نوار افقی و نقش‌کننده موج در قسمت لبه منقوش شده‌اند. همانند کاسه‌ها، جام‌ها چرخ‌ساز هستند و شکل یک‌نواختی دارند (تصویر ۲). نمونه مشابه این فرم‌ها از نسا به دست آمده است (تصویر ۴). از نظر جامعه آماری، جام‌ها پس از خمره‌ها و کوزه‌ها بیشترین گونه سفالی را تشکیل داده‌اند.

گونه خمره‌ها

گونه جام‌ها یا سبوها

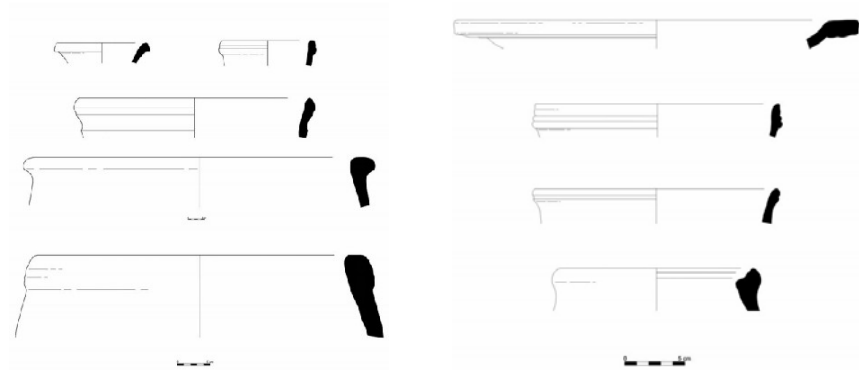

گونه کاسه‌ها

گونه کوزه‌ها

تصویر ۲. گونه‌های سفالی‌های اشکانی دشت سرخس (بهریزی فر، ۱۴۰۰: ۱۹۸).

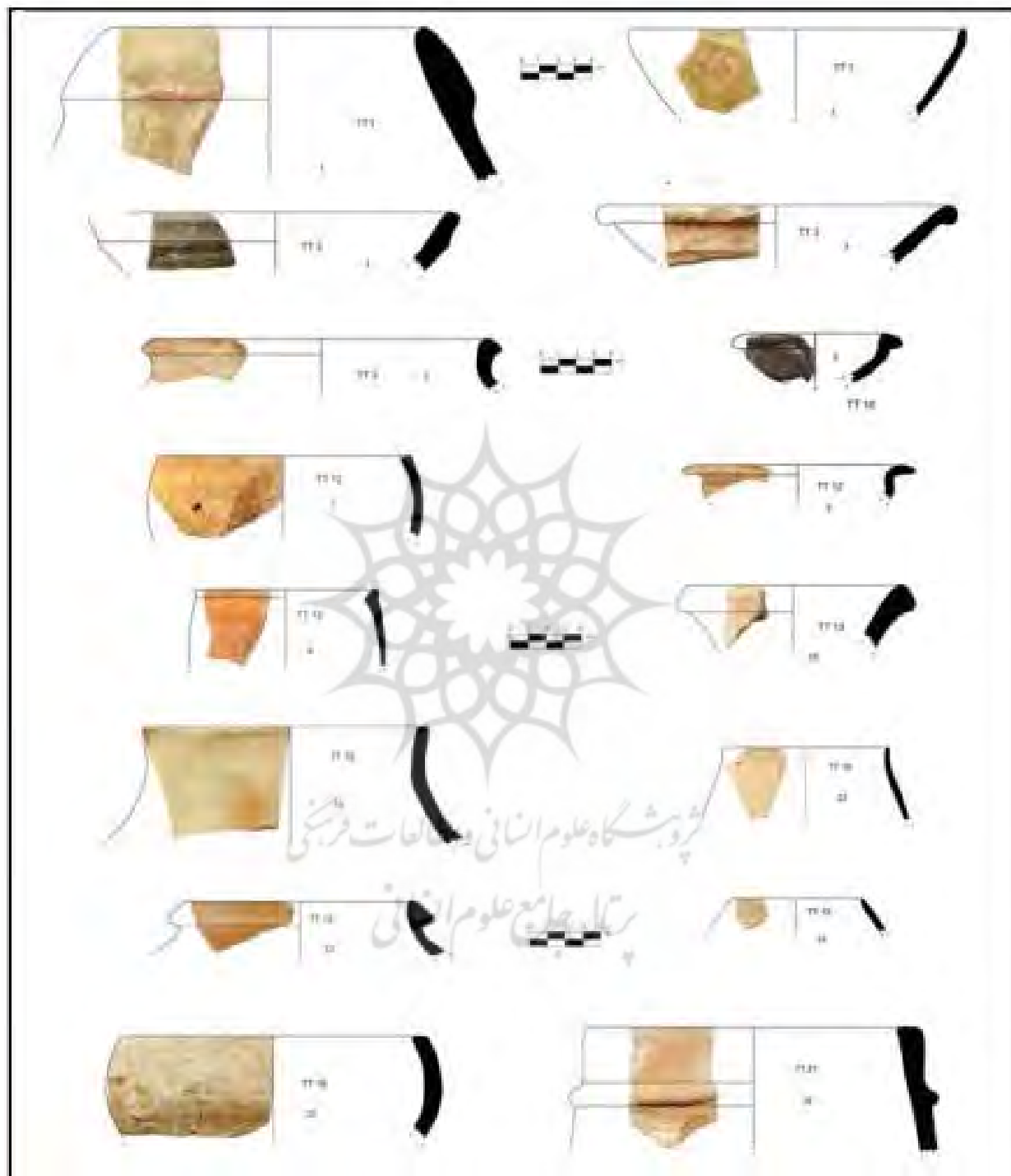

تصویر ۳. گونه‌شناسی و فرم‌شناسی سفال‌های واحه سرخس ترکمنستان (Kaim, 2008: 132).

تصویر ۴. گونه‌شناسی و فرم‌شناسی سفال‌های نسا، مرو، شمال و شرق ایران (انصاری، ۱۳۹۴: ۱۱۰-۱۰۰).

تصویر ۵. گونه‌شناسی و فرم‌شناسی سفال‌های دشت درگز (نامی، ۱۳۹۸: ۲۵۰-۲۴۹).

ادامه تصویر ۵. گونه‌شناسی و فرم‌شناسی سفال‌های دشت درگز (نامی، ۱۳۹۸: ۲۵۰-۲۴۹).

ادامه تصویر ۵. گونه‌شناسی و فرم‌شناسی سفال‌های دشت درگز (نامی، ۱۳۹۸: ۲۵۰-۲۴۹).

گاه‌نگاری تطبیقی و مقایسه‌گونه شناختی

با شکل‌گیری حکومت «مهرداد اول» و تدابیر سیاسی و هم‌چنین برتری‌های نظامی وی، سرزمین پارتیان تا غرب در بین‌النهرین و سوریه پیش‌روی کرد که از مشخصات دوران سلطنت او بسط تماس‌های سیاسی و تجاری در سراسر جهان آن‌روز و هم‌چنین کنترل راه تجاری ابریشم بود (هرمان، ۱۳۸۷: ۲۷). در این پژوهش تعداد ۹۱ قطعه سفال اشکانی شاخص از ۱۴ استقرار باستانی مربوط به دوره اشکانی شناسایی گردید که بسیاری از آن‌ها دارای توالی گاه‌نگاری هستند و درکنار آثار دوره اشکانی از آثار سایر دوره‌ها نیز برخوردارند. دوره‌بندی استقرارها براساس گونه‌شناسی سفال، مطالعات تطبیقی یافته‌های سفالی و مراجعه به کاوش‌های باستان‌شناسی صورت‌گرفته در مناطق جنوب ترکمنستان، شمال شرق ایران، شرق ایران، پاکستان، افغانستان و سایر مناطق درون و برون منطقه‌ای صورت گرفت. در مجموع، ۲۶ محوطه در ۱۱ منطقه جهت انجام این پژوهش به‌ترتیبی که ارائه شده، بیشترین ارجاعات را به خود اختصاص داده است. بر این اساس جدولی برای هر منطقه فرهنگی و استقرارهای هر حوزه طراحی گردید که میزان و درصد مقایسه در آن به‌روشنی قابل ملاحظه است (جدول ۲). لازم به ذکر است که در نتیجه گونه‌شناسی این مجموعه سفالی با اکثر استقرارهای شاخص دوره اشکانی در داخل ایران و مناطق هم‌جوار خارج ایران مشخص گردید که بیشتر نمونه‌های این مجموعه، مختص حوزه فرهنگی خراسان بزرگ به‌ویژه جنوب ترکمنستان است و با داده‌های سفالی دیگر مناطق هم‌خوانی و شباهت کمتری دارند. البته مناطق غرب، شمال غرب، و جنوب ایران و سایر مناطق نیز در درجه دوم اهمیت واقع هستند (جدول ۳). مسیر جاده بزرگ ابریشم در دوره اشکانی از مرو تا نیشابور از دشت سرخس می‌گذشت. شکی نیست که دشت سرخس در دوره اشکانی با وجود قرار گرفتن در مجاورت مسکن اولیه پارت‌ها نقش مهمی در شکل‌گیری و تحولات تجاری این دوره داشته است و روابط مبادلاتی دائم فرهنگی

جدول ۲. مقایسه‌گونه شناختی استقرارهای یازده منطقه (بهروزی فر، ۱۴۰۰: ۲۰۷)

جنوب ترکمنستان ۵۴٪	شمال شرق ایران ۱۶٪	شرق ایران ۷٪	پاکستان ۵٪
نسا ۳۳٪	بررسی درگز ۷٪	کوه خواجه ۲/۵٪	
مرو ۱۴٪	دره اترک ۴٪	سیستان ایران ۲٪	چارسدا ۵٪
واحه سرخس ۸٪	حصار عمرانی ۲٪	قلعه سام ۱/۵٪	
	یاریم تپه ۲٪	گوری کهنه ۱٪	
	ترنگ تپه ۱٪		
افغانستان ۴/۵٪	جنوب شرق ایران ۳٪	مرکز ایران ۳٪	شمال ایران ۲٪
آی خانوم ۲/۵٪	مکران ۲٪	بررسی دامغان ۲٪	تپه کلار کلاردشت ۲٪
شمشیرغار ۲٪	بردسیر ۱٪	قومس ۱٪	
غرب ایران ۲٪	جنوب غرب ایران ۱/۵٪	شمال غرب ایران ۱٪	
بیستون ۱/۵٪	تل تخت پاسارگاد ۱٪	قلعه سی ۵/۵٪	
قروه ۵/۵٪	تل اسپید ۵/۵٪	ماه نشان زنجان ۵/۵٪	

جدول ۳. ویژگی‌های کیفی و ساختاری، گاه‌نگاری و مقایسه سفال‌های اشکانی دشت سرخس با سایر مناطق هم‌دوره (بهروزی‌فر، ۱۴۰۰: ۲۱۲)

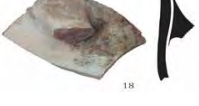

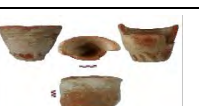

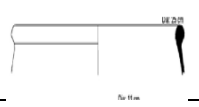
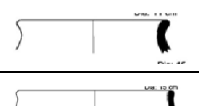
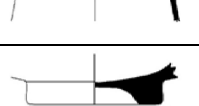

نوع قطعه	توصیف	نام محوطه	دیرینگی	مقایسه
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن متوسط، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	مادریبگ	اشکانی دوره دوم	عطایی، ۱۳۸۳: ۱۴۵
	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	مادریبگ	اشکانی دوره دوم	موسوی‌نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۲
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش درون و بیرون نخودی	مادریبگ	اشکانی دوره دوم	موسوی‌نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۵
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	مادریبگ	اشکانی دوره دوم	ماسکارلا، ۱۳۸۸: ۱۸۱
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	مادریبگ	اشکانی دوره دوم	محمدی‌فرو مترجم، ۱۳۹۰: شکل ۶
	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	مادریبگ	اشکانی دوره دوم	مافی و بهنیا، ۱۳۸۸: ۹۲
	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش درون و بیرون نخودی	مادریبگ	اشکانی دوره دوم	Bernard, 1995: fig 7, n. 239
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	مادریبگ	اشکانی دوره دوم	علی‌بیگی، ۱۳۸۹: ۵۲
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش درون و بیرون نخودی	مادریبگ	اشکانی دوره دوم	محمدی‌فرو مترجم، ۱۳۹۰: شکل ۶
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن متوسط، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون آجری، نمای بیرون تزیین با نقش‌کنده موج	مادریبگ	اشکانی دوره دوم	موسوی‌نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۵
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش درون و بیرون نخودی	باز	اشکانی دوره دوم	موسوی‌نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۴
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	باز	اشکانی دوره دوم	Usmanova, 1992: fig 7, no: 12
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون آجری	باز	اشکانی دوره دوم	Bernard, 1995: fig 7, n. 236
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	باز	اشکانی دوره دوم	محمدی‌فرو مترجم، ۱۳۹۰: تصویر ۶
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش درون و بیرون آجری	باز	اشکانی دوره دوم	موسوی‌نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۴
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	باز	اشکانی دوره دوم	عالی و خسروزاده، ۱۳۸۹: ۸۶
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	باز	اشکانی دوره دوم	Usmanova, 1992: fig 17, no:12
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	باز	اشکانی دوره دوم	Usmanova, 1992: fig 7, no:18
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	باز	اشکانی دوره دوم	Usmanova, 1992: fig 7, no:12
	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون آجری	باز	اشکانی دوره دوم	Usmanova, 1992: fig 2, no:12

موسوی نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۲	اشکانی دوره دوم	یاز	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Usmanova, 1992: fig 7, no:16	اشکانی دوره دوم	چل	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Ricciardi, 1980: 51	اشکانی دوره دوم	چل	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون نخودی	
موسوی نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۴	اشکانی دوره دوم	چل	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Usmanova, 1992: fig 7, no:11	اشکانی دوره دوم	چل	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون نخودی	
محمدی فرو مترجم، ۱۳۹۰، تصویر ۶، قطعه ۶	اشکانی دوره دوم	چل	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون آجری	
عالی و خسروزاده، ۱۳۸۹: ۷۸	اشکانی دوره دوم	بزنگان	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن درشت، بافت خشن، دست‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون نخودی	
موسوی نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۴	اشکانی دوره دوم	بزنگان	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
موسوی نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۴	اشکانی دوره دوم	بزنگان	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Ricciardi, 1980: 53	اشکانی دوره دوم	بزنگان	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Usmanova, 1997: fig 5:6	اشکانی دوره دوم	بزنگان	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون آجری	
Usmanova, 1992: fig 7, no:6	اشکانی دوره دوم	بزنگان	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون آجری	
Hansman & stronach, 1971: 20, n:2	اشکانی دوره دوم	بزنگان	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Hansman & stronach, 1971: 20, n:5	اشکانی دوره دوم	خونی	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
محمدی فرو مترجم، ۱۳۹۰، تصویر ۵	اشکانی دوره دوم	خونی	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
اینگراهام و سامرز، ۱۳۸۸: ۹۱	اشکانی دوره دوم	خونی	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Usmanova, 1997: fig 5:	اشکانی دوره دوم	خونی	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
موسوی نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۴	اشکانی دوره دوم	خونی	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	
محمدی فرو مترجم، ۱۳۹۰، تصویر ۵	اشکانی دوره دوم	خونی	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Hansman & stronach, 1971: 20, n:6	اشکانی دوره دوم	خونی	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Usmanova, 1992: fig 7, no:3	اشکانی دوره دوم	خونی	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	

۵۹:۱۳۸۹، علی بیگی،	اشکانی دوره دوم	آب دراز	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Trinkaus, 1981: 332, n: 5	اشکانی دوره دوم	آب دراز	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Usmanova, 1992: fig 7, no:1	اشکانی دوره دوم	آب دراز	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Ricciardi, 1980: 55	اشکانی دوره دوم	تام‌الله مدد	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Usmanova, 1992: fig 7, no:9	اشکانی دوره دوم	تام‌الله مدد	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن متوسط، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Trinkaus, 1981: 332, n:9	اشکانی دوره دوم	تام‌الله مدد	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Kaim, 2008: Fig3	اشکانی دوره اول	میلک	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Kleiss, 1970, Fig: Abb, 32, No: 6	اشکانی دوره دوم	میلک	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
۱۲۹:۱۳۸۳، عطایی،	اشکانی دوره دوم	میلک	بدنه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب گلی، نقش کنده، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Wheller, 1962, Fig. 29, No119	اشکانی دوره دوم	میلک	بدنه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن متوسط، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، نقش کنده، رنگ پوشش بیرون و درون آجری	
Herrmann et al, 2001, Fig: 11, No: 5	اشکانی دوره دوم	میلک	کف، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن درشت، بافت درشت، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 14, No: 5	اشکانی دوره دوم	میراحمد	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن درشت، بافت درشت، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب گلی، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون آجری و درون نخودی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 19, No: 5	اشکانی دوره دوم	میراحمد	کف، رنگ خمیره آجری، شاموت شن درشت، بافت درشت، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب گلی، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون آجری	
Herrmann et al, 2001, Fig: 13, No: 5	اشکانی دوره دوم	میراحمد	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن درشت، بافت درشت، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب گلی، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون آجری	
محمدی فرو و فلاح‌مهنه، ۱۳۹۴: لوح ۴، طرح ۱-۸	اشکانی دوره دوم	میراحمد	کف، رنگ خمیره آجری، شاموت شن درشت، بافت درشت، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب گلی، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون آجری	
Herrmann et al, 2001, Fig: 6, No: 5	اشکانی دوره دوم	میراحمد	کف، رنگ خمیره آجری، شاموت شن متوسط، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب گلی، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون آجری	
Herrmann et al, 2001, Fig: 18, No: 5	اشکانی دوره دوم	خمیری	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 3, No: 5	اشکانی دوره دوم	خمیری	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 10, No: 5	اشکانی دوره دوم	خمیری	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون نخودی	
محمدی فرو و مترجم، ۱۳۹۰: تصویر ۶	اشکانی دوره دوم	چهل کمان	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون آجری	
موسوی نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۹۲	اشکانی دوره دوم	چهل کمان	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، فاقد تزئین، بیرون نخودی رنگ پوشش	

علی بیگی ۱۳۸۹ طرح ۲ شماره ۵۵	اشکانی دوره دوم	چهل کمان	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن ریز، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون آجری	
Usmanova, 1997: fig 5:8	اشکانی دوره دوم	کچولی	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن درشت، بافت خشن، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Kaim, 2008: Fig2	اشکانی دوره اول	کچولی	کف، رنگ خمیره آجری، شاموت شن درشت، بافت خشن، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، بیرون نخودی رنگ پوشش	
Усманова, 1963: Fig: 5, No:5	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، فرم کاسه، رنگ خمیره خاکستری، شاموت معدنی ریزدانه، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی، رنگ پوشش درون گلی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 17, No: 5	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، فرم کاسه، رنگ خمیره نخودی، شاموت معدنی ریزدانه، بافت ریز، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی، رنگ پوشش درون گلی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 14, No: 5	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، فرم جام، رنگ خمیره آجری، شاموت معدنی متوسط دانه، بافت خشن، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی، رنگ پوشش درون گلی، نقش کنده نواری افقی، محل تزئین لبه بدنه بیرونی	
Kleiss, 1970: Fig: 28, No: 6. Wheller, 1962, Fig: 21, No119	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، فرم تنگ، رنگ خمیره آجری، شاموت معدنی ریزدانه، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی، رنگ پوشش درون گلی	
استروناخ، ۱۳۷۸، شکل ۱۱۹، تصویر ۲۵، محمدی‌فرو و فلاح‌مهنه، ۱۳۹۴: لوح ۲، طرح ۶-۷	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، فرم تنگ، رنگ خمیره آجری، شاموت معدنی متوسط دانه، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی، رنگ پوشش درون گلی	
Wheller, 1962: Fig: 21, No119	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، فرم تنگ، رنگ خمیره خاکستری، شاموت معدنی درشت دانه، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون آجری، رنگ پوشش درون گلی	
Kleiss, 1970, Fig: 28, No. 6, Wheller, 1962, Fig: 21, No119	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، فرم تنگ، رنگ خمیره نخودی، شاموت معدنی ریزدانه، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی، رنگ پوشش درون گلی	
Wheller, 1962, Fig: 37, No. 340 Mehrafarin et al, 2011, Fig. 6 10, No	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، فرم خمیره، رنگ خمیره قرمز، شاموت معدنی درشت دانه، بافت خشن، دست‌ساز فتیله‌ای، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Kaim, 2008: Fig2	اشکانی دوره اول	اسماعیل آباد	لبه، فرم خمیره، رنگ خمیره آجری، شاموت معدنی درشت دانه، بافت خشن، دست‌ساز فتیله‌ای، پخت کافی، بدون لعاب	
Mehrafarin et al, 2011, Fig. 6, No. 10	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، فرم خمیره، رنگ خمیره آجری، شاموت معدنی درشت دانه، بافت خشن، دست‌ساز فتیله‌ای، پخت کافی، بدون لعاب	
آقالاری و ده‌پهلوان، ۱۳۸۹: طرح ۴، شماره ۲، محمدی‌فرو و فلاح‌مهنه، ۱۳۹۴: طرح ۳	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	بدنه، رنگ خمیره خاکستری، شاموت معدنی ریزدانه، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	
محمدی‌فرو و فلاح‌مهنه، ۱۳۹۴: لوح ۲، طرح ۶-۷	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	بدنه، رنگ خمیره آجری، شاموت معدنی ریزدانه، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی، رنگ پوشش درون گلی، نقش کنده نواری افقی، محل تزئین بدنه بیرونی	
استروناخ، ۱۳۷۸، شکل ۱۱۹، تصویر ۲۵	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	بدنه، رنگ خمیره آجری، شاموت معدنی ریزدانه، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی، نقش کنده مواج در نواری افقی، محل تزئین بدنه بیرونی	

Ricciardi, 1980: 56	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	بدنه، رنگ خمیره نخودی، شاموت معدنی ریزدانه، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی، رنگ پوشش درون گلی، نقش کنده موج در نوار کنده افقی، محل تزئین بدنه بیرونی	
محمدی فرو فلاح‌مهنه، ۱۳۹۴: لوح ۲، طرح ۸	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	بدنه، رنگ خمیره خاکستری، شاموت معدنی ریزدانه، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 7, No: 5	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	بدنه، رنگ خمیره آجری، شاموت معدنی ریزدانه، بافت خشن، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، نقش داغ سیاه‌رنگ، محل تزئین بدنه بیرونی	
استروناخ، ۱۳۷۸، شکل ۱۱۹، تصویر ۲۵	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	بدنه، رنگ خمیره آجری، شاموت معدنی ریزدانه، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Kleiss, 1970, Fig 28, No. 6, Wheller, 1962, Fig. 21, No119	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، رنگ خمیره خاکستری، شاموت معدنی متوسط دانه، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون آجری، رنگ پوشش درون گلی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 16, No: 5	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	کف، رنگ خمیره نخودی، شاموت معدنی ریزدانه، بافت ریز، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون آجری، رنگ پوشش درون گلی	
Wheller, 1962, Fig. 21, No119	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	بدنه دسته دار، فرم دیگچه دسته افقی، رنگ خمیره خاکستری، شاموت معدنی متوسط دانه، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب دار، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 9, No: 5	اشکانی دوره دوم	اسماعیل آباد	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 18, No: 5	اشکانی دوره دوم	پسکمر	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ظریف، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 2, No: 5	اشکانی دوره دوم	پسکمر	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن متوسط، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون آجری	
Herrmann et al, 2001, Fig: 20, No: 5	اشکانی دوره دوم	پسکمر	لبه، رنگ خمیره آجری، شاموت شن متوسط، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون آجری	
Herrmann et al, 2001, Fig: 12, No: 5	اشکانی دوره دوم	پسکمر	لبه، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن ریز، بافت ریز، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون نخودی	
Herrmann et al, 2001, Fig: 5, No: 5	اشکانی دوره دوم	پسکمر	کف، رنگ خمیره نخودی، شاموت شن متوسط، بافت متوسط، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون لعاب، فاقد تزئین، رنگ پوشش بیرون و درون نخودی	

و تجاری در این مناطق وسیع برقرار بوده است (داوری و باصفا، ۱۳۹۷: ۸۶). طی دوره حکومت اشکانی، دشت سرخس با سایر شهرها و استقرارگاه‌های باستانی هم‌زمانی و ارتباطاتی تنگاتنگ داشته که براساس دوری و نزدیکی شهرها، مراکز استقراری از نظر مساحت و وسعت و دسترسی به جاده ابریشم و رودخانه‌ها متفاوت بوده است.

تجزیه و تحلیل نتایج جامعه آماری و مقایسه گونه‌شناختی

تعداد ۹۱ قطعه سفال از ۱۴ استقرار متعلق به دوره اشکانی شناسایی گردید که بسیاری از آن‌ها دارای توالی گاه‌نگاری هستند و درکنار آثار دوره اشکانی از آثار سایر دوره‌ها نیز برخوردارند. با توجه به وسعت زیاد امپراتوری اشکانی، سعی شد از مناطق مختلف جغرافیایی داخل و خارج ایران

که تحت سلطهٔ این حکومت بود، استقراری برای مقایسهٔ گونه‌شناختی سفال انتخاب شوند که در درجهٔ اول اولویت، گزارش کاوش و نتایج حاصل از بررسی در درجهٔ دوم اهمیت قرار دارند. در مجموع ۲۶ استقرار از ۱۱ منطقه جهت انجام این پژوهش به‌ترتیبی که ارائه می‌شود، بیشترین ارجاعات را به خود اختصاص داده است. براساس مطالعات صورت‌گرفته، بیشترین ارتباط فرهنگی دشت سرخس در درجهٔ اول با جنوب ترکمنستان و استقرارهای شاخص این منطقه (نسا، مرو و واحهٔ سرخس ترکمنستان) که از شهرهای اشکانی به‌شمار می‌آیند، برقرار بوده است و سپس با دشت درگز بیشترین ارتباط فرهنگی را داشته است. سفال غالب دشت سرخس در دورهٔ اشکانی فاقد لعاب، ساده یا معمولی و در موارد اندکی دارای تزئینات منقوش نقش‌کنندهٔ موج در نوار کندهٔ افقی و عمودی و به رنگ‌های نخودی، آجری و اغلب دارای آمیزهٔ شن‌ریز و بافت ظریف، چرخ‌ساز و دارای پخت کافی است که نشان از کنترل و تسلط سفالگران این منطقه بر حرارت کوره و پخت سفال است. سفال لعاب‌دار یکی از شاخصه‌های فرهنگی منحصر به فرد دورهٔ اشکانی است که از استقرارهای دشت سرخس نمونه‌ای مشاهده نشد. جام‌ها یا سبوها، کاسه‌ها، کوزه‌ها و خمره‌ها، فرم‌ها و گونه‌های رایج سفال‌های اشکانی دشت سرخس را تشکیل می‌دهند.

نتیجه‌گیری

بررسی باستان‌شناختی دشت سرخس و تعداد ۹۱ قطعه سفال شاخص سطحی از ۱۴ استقرار اشکانی، به‌عنوان شالودهٔ اصلی، به‌منظور زمان‌سنجی نسبی، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی پژوهش مدنظر قرار گرفت. به‌جهت دستیابی به پاسخی علمی برای نمایان ساختن تعاملات فرهنگی، از روش تحلیل مقایسه‌ای استفاده شده و یافته‌های حاصل از بررسی باستان‌شناختی دشت سرخس با یافته‌های حاصل از مناطق هم‌دورهٔ درون منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای مقایسه شد و با یافتن این مشابهت‌ها، طبقه‌بندی، فرم‌شناسی، گونه‌شناسی و ارتباطات فرهنگی آشکار و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. آنچه از مطالعهٔ یافته‌های سفال اشکانی به‌دست آمده از دشت سرخس منتج می‌شود، این است که با توجه به مطالعات صورت‌گرفته بر روی سفال‌های منتسب به دورهٔ اشکانی در دشت سرخس می‌توان این دوره را در دشت یادشده به دو دورهٔ بخش نمود که در دورهٔ نخست (شکل‌گیری حکومت اشکانیان تا قبل از به سلطنت رسیدن مهرداد اول) دشت سرخس متأثر از فرهنگ واحهٔ سرخس ترکمنستان است و در دورهٔ دوم، تا پایان دورهٔ اشکانیان متأثر از فرهنگ‌های شناخته‌شدهٔ جنوب ترکمنستان، یعنی فرهنگ‌های نسا و مرو هستند. وجود این سفال‌ها نشان از ارتباطی دوسویه و پویا دارد. سفال غالب دشت سرخس در دورهٔ اشکانی بدون لعاب، اکثراً ساده و معمولی و در موارد اندکی دارای تزئینات منقوش نقش‌کنندهٔ موج در نوار کندهٔ افقی و عمودی، به‌رنگ نخودی و آجری، بافت ظریف، چرخ‌ساز و دارای پخت کافی است که نشان از کنترل و تسلط سفالگران این منطقه بر حرارت کوره و پخت سفال است. از نظر فرم‌شناسی، سفال‌های اشکانی دشت سرخس به‌طور کلی در چهار گونهٔ کاسه‌ها، خمره‌ها، جام‌ها و کوزه‌ها قرار می‌گیرند.

کتابنامه

- ابراهیمی، زنگنه، (۱۳۸۴). «گزارش ثبتی کشف رود». مشهد، اداره کل میراث فرهنگی خراسان رضوی، اسفند، شماره ثبت: ۱۴۳۰۶.
- استروناخ، دیوید، (۱۳۷۸). پاسارگاد، گزارشی از کاوش‌های انجام شده توسط موسسه مطالعات ایرانی بریتانیا از سال ۱۹۶۱ تا ۱۹۶۳. ترجمهٔ حمید خطیب شهیدی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، پژوهشگاه معاونت حفظ و احیا، چاپ اول.
- اعتمادالسلطنه، (۱۳۶۷). محمدحسن خان. تاریخ منتظم ناصری. تهران.

- انصاری، الهام، (۱۳۹۴). «بررسی شیوه‌های تدفین و داده‌های سفالی محوطه حصار عمرانی در چشم‌انداز دشت گناباد». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، استاد راهنما: دکتر حسن باصفا، نیشابور: دانشگاه نیشابور.
- اینگراهام، ام‌ال، سامرز، جی، (۱۳۸۸). استقرارها و محوطه‌های دشت مشکین شهر در شمال شرقی آذربایجان. ترجمه محمد فیض‌خواه و صمد علیون، تبریز: نشر اختر.
- آذرنوش، مسعود، (۱۳۷۷). «ترنگ‌تپه». دوفصلنامه مجله باستان‌شناسی و تاریخ، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، شماره پیاپی ۲۱ و ۲۲، صص: ۷۷-۷۱.
- آق‌لاری، بایرام؛ و ده‌پهلوان، مصطفی، (۱۳۸۹). «شاخصه‌های فرهنگی شمال غرب ایران در دوره اشکانی با نگاهی به یافته‌های فصل دوم کاوش در تپه کهنه پاسگاه تپه‌سی». فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۲، شماره ۳، صص: ۱۱-۳۸.
- آلتهایم، فرانتس، (۱۳۸۹). نوشته‌هایی در باب تاریخ و فرهنگ اشکانیان. ترجمه هوشنگ صادقی، تهران: عیلام، چاپ اول.
- بانرجی، ن.ر.، (۱۳۶۳). مستندسازی اشیای باستانی. ترجمه مهرداد وحدتی، تهران: اداره کل موزه‌ها.
- بهروزی‌فر، داود، (۱۳۹۳). «بررسی باستان‌شناختی محوطه‌های پیش از تاریخ دشت سرخس». پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، سیستان و بلوچستان، دانشگاه ادبیات و علوم انسانی.
- توحیدی، فائق، (۱۳۸۵). فن و هنر سفالگری. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه (سمت)، چاپ چهارم.
- حدود العالم من المشرق الی المغرب. (۱۳۶۳)، بی‌نا، به‌کوشش: منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- دارک، کن‌آر، (۱۳۷۱). مبانی نظری باستان‌شناسی. ترجمه کامیار عبدی، تهران: انتشارات نشر دانشگاهی، چاپ اول.
- داوری، محمدصادق؛ موسیوند، فاطمه؛ و باصفا، حسن، (۱۳۹۷). «تبیین شاخصه‌های سفالی اوایل دوره پارتی در حوضه کشف‌رود؛ براساس گونه‌شناسی سفال‌های تپه اسماعیل‌آباد مشهد». فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۱۰، شماره ۱، بهار و تابستان، صص: ۲۷-۸۶.
- رهبر، مهدی، (۱۳۷۶). «کاوش‌های باستان‌شناختی بندیان درگز؛ گزارش‌های باستان‌شناختی». تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- طلائی، حسن، (۱۳۸۸). عصر مفرغ ایران. تهران: سمت.
- عالی، ابوالفضل؛ و خسروزاده، علیرضا، (۱۳۸۹). «قلعه قشلاق؛ محوطه بزرگ اشکانی در ماهنشان زنجان». فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی مدرس تهران، سال ۲، شماره ۳، بهار و تابستان، صص: ۷۶-۸۱.
- عباس‌زاده، حسین، (۱۳۷۶). «بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان سرخس». مشهد: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان رضوی.
- عطایی، محمدتقی، (۱۳۸۳). «معرفی سفال‌های هخامنشی حوزه فارس، بررسی روشمند طبقه‌بندی شده باروی تخت جمشید». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، صص: ۱۲۹-۱۳۵.
- علی‌بیگی، سجاد، (۱۳۸۹). «از سرگیری پژوهش‌های باستان‌شناختی در محوطه پارتی

- بیستون». فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی مدرس تهران، سال ۲، شماره ۳، بهار و تابستان، صص: ۶۸-۸۵.
- علیزاده، عباس، (۱۳۸۰). تئوری و عمل در باستان‌شناسی، با فصل‌هایی در زیست‌شناسی تحولی و معرفت‌شناسی. تهران: انتشارات سازمان میراث‌فرهنگی (پژوهشگاه).
- ماسکارلا، اسکار وایت، (۱۳۸۸). کاوش‌های عقرب‌تپه در باستان‌شناسی آذربایجان. ترجمه محمد فیض‌خواه و صمد علیون، تبریز: نشر اختر.
- مافی، فرزاد؛ و بهنیا، علی، (۱۳۸۸). «توصیف، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال دوره اشکانی شهرستان قروه کردستان». فصلنامه علمی پژوهشی پیام باستان‌شناس، سال ۶، شماره دوازدهم، پاییز و زمستان، صص: ۴۰-۵۸.
- محمدی‌فر، یعقوب؛ و فلاح‌مهنه، مهدی، (۱۳۹۴). «دوره اشکانی در شمال شرق ایران؛ محوطه‌های نویافته دشت درگز». مجموعه مقالات دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، مشهد، ص: ۸.
- محمدی‌فر، یعقوب؛ و مترجم، عباس، (۱۳۹۰). «جولیان، آتشکده نویافته ساسانی در آبدانان ایلام». مجله علمی-پژوهشی باغ‌نظر، سال ۸، شماره ۱۹، اسفند، صص: ۵-۶.
- مشاورین، مآب، (۱۳۸۹). «طرح ساختار راهبردی و عملیاتی گردشگری استان خراسان رضوی: مطالعات پایه محیطی». مشهد: اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان رضوی.
- موسوی‌نیا، سید مهدی؛ و باصفا، حسن، (۱۳۹۳). «شهرستان خمین در دوران اشکانی و ساسانی بر اساس مطالعات باستان‌شناسی». فصلنامه فرهنگ پژوهی مرکزی، سال ۱، شماره ۱، صص: ۱۷۷-۲۰۰.
- نامی، حسن، (۱۳۹۸). «بررسی باستان‌شناسی محوطه‌های اشکانی شهرستان درگز؛ شمال شرق ایران». فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات باستان‌شناس، گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، بهمن، ص: ۱۷.
- نگهبان، عزت‌الله، (۱۳۴۵). «گزارش بررسی‌های آثار باستانی شمال شرق ایران». به کوشش: یحیی کوثری و علی اکبر سرفراز (منتشر نشده).
- واندنبرگ، لویی، (۱۳۴۸). باستان‌شناسی ایران باستان. ترجمه عیسی بهنام، تهران: دانشگاه تهران.
- هرمان، جورجینا، (۱۳۸۷). تجدید حیات هنر ایران باستان. ترجمه مهرداد وحدتی، تهران: نشر دانشگاهی.
- هرینگ، ارنی، (۱۳۷۶). سفال ایران در دوره اشکانی. ترجمه حمیده چوبک، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی، چاپ اول.
- یوسفیان، مرتضی، (۱۳۹۰). «بررسی واحدهای ژئومورفولوژی و ارتباط آن با منابع آب زیرزمینی دشت سرخس». پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، سبزوار، دانشگاه جغرافیا تربیت‌معلم.

- Aali, A. & Khosrozadeh, A., (2010). "Winter Castle; "Large Parthian site in Mahneshan, Zanjan". *Quarterly Journal of Modares Archaeological Research*, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, Modares, Tehran, Vol. 1, No. 3, Spring and Summer, Pp: 76-81 (In Persian).

- Abbaszadeh, H., (1997). "Study and identification of historical monuments of Sarakhs city". Mashhad: Cultural Heritage (In Persian).

- Adams, W. Y., (1988). "Archaeological classification: theory versus practice". *Antiquity* No. 66, Pp: 45-56.
- Amiet, P., (1988). "Bactriane proto-histories". *Syria*, annex, Vol. 54, No. 6. Pp: 89-121.
- Aghalari, B. & Deh Pahlavan, M., (2011). "Cultural characteristics of northwestern Iran in the Parthian period with a look at the findings of the second chapter of excavation in the old hill of Tappeh Si checkpoint". *Journal of Archaeological Studies, Department of Archeology*, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Vol. 2, No. 3, Pp: 11-38 (In Persian).
- Ali Beigi, S., (2010). "Resumption of archaeological research at the Bis-ton party site". *Quarterly Journal of Modares Archaeological Research*, Department of Archeology, Modares Faculty of Literature and Humanities, Tehran, Vol. 1, No. 3, Spring and Summer, Pp: 68-85.
- Alizadeh, A., (2001). *Theory and Practice in Archeology*. with chapters in evolutionary biology and epistemology, Tehran: Cultural Heritage Organization Publications (Research Institute), (In Persian).
- Altheim, F., (2010). *Writings on Parthian history and culture*. Translated by: Houshang Sadeghi, Tehran: Elam, first edition.
- Ansari, E., (2016). "Study of burial methods and pottery data of the construction fence site in the landscape of Gonabad plain". Master Thesis in Archeology. Supervisor: Dr. Hassan Basafa, Neishabour: Neishabour University (In Persian).
- Atai, M. T., (2005). "Introduction of Achaemenid pottery in Fars region, a methodical study of the classification of the fort of Persepolis". Master Thesis in Archeology. Tehran, Tarbiat Modares University (In Persian).
- Azarnoosh, M., (1998). "Torang Tappeh". *Bi-Quarterly Journal of Archeology and History*, Tehran, University Publishing Center, consecutive issues 21 & 22, Pp: 77-71 (In Persian).
- Banerji, N. R., (1985). *Documentation of Ancient Objects*. Translated by: Mehrdad Vahdati, Tehran: General Directorate of Museums (In Persian).
- Behroozifar, D., (2014). "Archaeological study of prehistoric sites in Sarakhs plain: Master's thesis". Sistan and Baluchistan, University of Literature and Humanities (In Persian).
- Bernard, P., (1995). *Ai Khanum On the Oxus: A Hellenistic City in Central Asia*. Archaeological Lecture.
- Consultants, M., (2010). "Strategic and operational structure of tourism in Khorasan Razavi province: basic environmental studies". Mashhad, Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Dark, K. R. (1992). *Theoretical Foundations of Archeology*. Translated by: Kamyar Abdi, Tehran: University Publishing, First Edition (In Persian).
- Davari, M. S.; Moosivand, F. & Basafa, H., (2018). "Explaining the pottery

characteristics of the early Parthian period in the Kashafood basin; Based on the typology of the pottery of Ismail Abad hill in Mashhad". *Journal of Archaeological Studies*, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Vol. 10, No. 1, Spring and Summer, Pp: 27-86 (In Persian).

- Ebrahimi, Z., (2005). "Kashafood registration report". Mashhad, Khorasan Razavi Cultural Heritage Organization, March, Registration Number: 14306 (In Persian).

- Etemad Al-Saltanah, (1988). *Mohammad Hassan Khan. Regular history of Nasiri*. Tehran (In Persian).

- Hansman, J. & Stronagh, D., (1971). "Excavation at Shahri Qumis". *The Journal of the Royal Asiatic Society*, No. 2, Pp: 8-22.

- Herman, G., (2008), "The Revival of Ancient Iranian Art". Translated by: Mehrdad Vahdati, Tehran: University Press (In Persian).

- Herring, E., (1997). *Iranian pottery in the Parthian period*. Translated by: Hamideh Chubak, Tehran: Cultural Heritage Organization, first edition (In Persian).

- Herrmann, G.; Kurbansakhatov, K. & Simpson, St. J., (2001). "The International Merv Project Preliminary Report on the ninth Year". (2000), *Iran*, Vol. 39, Pp. 9-52.

- Hill & Evans, R. K., (1972). "Model for classification and typology". in: D. L. Clarke (ed), *Modells in Archaeology* (London), Pp: 236-273.

- Ingraham, M.L. & Summers, J., (2009). "Establishments and Areas of Meshkinshahr Plain in Northeastern Azerbaijan". Translated by: Mohammad Feyzkhah and Samad Alion, Tabriz: Akhtar Publishing (In Persian).

- Kaim, B., (2008). "The Parthian Settlement in the Sarakhs Ovasis". *Parthian*, Pp: 129- 134.

- Kleiss, W., (1970) "Zur Topographic des Parther Hanges in Bištun". *AMI*, No. 6, Pp: 133-168.

- Mafi, F. & Behnia, A., (2009). "Description, classification and typology of Parthian pottery in Qorveh city of Kurdistan". *Archaeological Message Quarterly*, Vol. 6, No. 12, Autumn and Winter, Pp: 40-58 (In Persian).

- Mascarla, O. W. (2009). "Scorpion excavations in the archeology of Azerbaijan". Translated by: Mohammad Faizkhah and Samad Alion, Tabriz: Akhtar Publishing (In Persian).

- MehrAfarin, R.; Mousavi-Haji, S. R. & Banijamali, S. L. L, (2011). "Archaeological survey of kooh-ekhayeh in systan". *The international Journal of Humanities*, Vol. 18 No. 1, Winter, Pp: 43-65.

- Mohammadifar, Y. & Fallah Mahneh, M., (2015). "Parthian period in northeastern Iran; Newly discovered areas of Dargaz plain". *Proceedings of the Second National Conference on Archeology of Iran*, Mashhad, P: 8 (In Persian).

- Mohammadifar, Y. & Motarjem, A., (2011). "Julian, the newly discovered Sassanid fire temple in Abdanan, Ilam". *Bagh-e-Nazar Scientific Research Journal*, Vol. 8, No. 19, March, Pp: 5-6 (In Persian).

- Mousavi Nia, S. M. & Basafa, H., (2014). "Khomein city in Parthian and Sassanid eras based on archaeological studies". *Central Research Culture Quarterly*, Vol. 1, No. 1, Pp: 177-200.
- Nami, H., (2019), "Archaeological study of Parthian sites in Dargaz city; "Northeast of Iran". *Journal of Archaeological Studies, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Bahman*, P. 17 (In Persian).
- Negahban, E., (1967). "Report on the study of antiquities in northeastern Iran". By: Yahya Kowsari & Ali Akbar Sarfaraz (Unpublished), (In Persian).
- Rahbar, M., (1997). "Archaeological excavations of Dargaz prisoners". *Archaeological reports*. Tehran, Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Ricciardi, R., (1980). "Vance. Archaeological Survey in the Upper Atrek Valley (Khorasan, Iran): Preliminary Report". *Mesopotamia, Rivista DL Archaeological, EP16Rafia E Storia Orieniae Antica*, Vol. 15, Pp. 51-57.
- Stronach, D., (1999). *Pasargad. A report on excavations conducted by the British Institute of Iranian Studies from 1961 to 1963*. Translated by: Hamid Khatib Shahidi, Tehran: Cultural Heritage Organization, Research Institute for Conservation and Restoration, First Edition (In Persian).
- Talaei, H., (2009), *The Bronze Age of Iran*. Tehran: Samat (In Persian).
- *The limits of the world from the east to the west*. (1363). Thanks to the efforts of Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Tahoori Library (In Persian).
- Tohidi, F. (2006), *The Art of Pottery*. Tehran: Organization for the Study and Compilation of University Humanities Books (Samat), Fourth Edition (In Persian).
- Trinkaus, K. M., (1981). *The Partho – Sassanian Northeast FIG rontier: Settlement in the Damghan Plan, Iran*. a Dissertation in Anthropology of the University of Pennsylvania.
- Usmanova. Z. I., (1992). "New Material on Ancient Merv". *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, No. 12, Pp: 55-64
- Vandenberg, L., (1970). *Archeology of Ancient Iran*. Translated by: Isa Behnam, Tehran: University of Tehran (In Persian).
- Yousefian, M., (2012). "Study of geomorphology units and its relationship with groundwater resources in Sarakhs plain: Master's thesis". Sabzevar, University of Geography, Teacher Training (In Persian).
- УСМАНОВА, З. И., (1963), *ЭРК-КАЛА (по материалам ЮТАКЭ 1955-1959 ГГУ, ТРУДЫ ЮЖНО –ТУРКМЕНИСТАНСКОЙ, АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ.КОМПЛЕКСНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ, Том XII, Издательство Академии наук Туркменс 1962*, charsada, London, oxford university press.
- Warren, R. E. & David L. A., (2000). "A predictive Model of Archaeological Site Location in The Eastern Prairie Penonsula". In: *Practical Application of GIS for Archaeologist, A Predictive Modeling Toolkit*, Edited by: Konnie L. Westcott and R. Joe Brandon, Taylor & Francis, Pp: 6-37.
- Whallon, R. & Brown, J. A. (ends), (1982). *Eassys Archaeological typology* (Evantston). Zadneprovsky, Y. A, 1995.